

ПРО СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВУ СУТЬ АНАРХО-МАХНОВЩИНИ

Хід громадянської війни на Україні мав складний і суперечливий характер. В гострій класовій боротьбі одночасно брали участь представники соціально різнорідних сил. Однією з них була махновщина - досить складне політичне явище.

Зазначимо, що у радянських істориків досі немає повної єдності в поглядах на цей соціальний феномен. М.Кубанін, один з перших дослідників махновщини, вважав, що вона являла собою масовий селянський рух і була формою боротьби за інтереси середнього селянства. Сучасний історик П.Х.Білий, навпаки, визначає її як куркульський рух. Буржуазні історики /С.Палій, М.Мелет та ін./, відверто протиставляючи анархо-синдикалістські ідеї теорії та практиці соціалістичного будівництва, розглядають махновщину як відображення загальноселянської боротьби і як захист інтересів бідняцько-середняцьких мас.

На наш погляд, в кожному з цих трактувань є своя доля істини. Однак жодне з них не може претендувати на вичерпне висвітлення такого багатопланового явища, яким був махновський рух. Всі ці погляди так чи інакше побудовані на абсолютизації окремих рис махновського руху, які автоматично переносяться на усе явище в цілому. На нашу думку, соціально-класову суть махновщини не можна визначити однозначно. Завдання полягає в тому, щоб встановити, чиї класові інтереси захищала вона на різних етапах розвитку революційного процесу. Виходячи з цього, автор робить спробу простежити і охарактеризувати етапи еволюції махновського руху від зародження до остаточного політичного краху в 1921 р.

Найбільш активною діяльністю махновців була в Катеринославській, Таврійській, Херсонській, а також частково у Полтавській та Харківській губерніях. З дореволюційних часів тут, як і на Україні в цілому, відбувалося поступове загострення боротьби селянства проти поміщиків та боротьби у самому селянському середовищі. Антпоміщицька боротьба об'єднувала не тільки бідняків та середняків, а й селянську верхівку. В її ході куркульство намагалося забезпечити своє монопольне право на експлуатацію сільських трудівників.

Цей етап аграрної революції не закінчився з перемогою Великого Жовтня і продовжувався певний час після нього. В.І.Ленін вказував, що тільки влітку - восени 1918 р. на селі розпочалася справжня пролетарська революція¹. І хоча хронологічні рамки селянської боротьби, обгрунтовані В.І.Леніним, стосувалися Росії, лєнінський підхід можна цілком застосувати і до України. У перші місяці після перемоги соціалістичної революції боротьба селянства на Україні набула переважно антипоміщицького характеру. Однак її переростання в революцію соціалістичну почалося пізніше. Причиною цього була тимчасова реставрація на Україні буржуазно-поміщицького ладу, який протримався тут до початку 1919 р.

Саме в період загальноселянської боротьби за землю й почалася політична діяльність Н.Махна. Він з юнацьких років був переконаним анархістом. Звільнений з в'язниці Лютневою революцією, Махно повернувся до свого рідного села - Гуляй-Поля, де селянство обрало його головою місцевої Ради. Махно вступив у відкритий конфлікт з повітовим комісаром Тимчасового уряду, закликаючи селян не виконувати наказів буржуазно-поміщицької влади. Під його керівництвом ще до повалення уряду Керенського там було ліквідовано поміщицьке землеволодіння, а землю розподілено за індивідуально-трудовою нормою.

Після перемоги Великого Жовтня Махно підтримав укладення Брестського мирного договору, а потім взяв участь у відсічі наступу австро-німецьких військ. Однак створений ним загін перейшов на бік ворога, а сам Махно, щоб уникнути арешту, був змушений залишити рідні місця і виїхати до Росії. У вересні 1918 р. він нєлегально повернувся до Гуляй-Поля, де разом з іншими анархістами створив партизанський загін. Декілька поразок, завданих австрійським окупаційним військам, зробили ім'я Махна популярним серед селянства. До його загону вливалися як бідні, так і заможні селяни.

Боротьба, яку вів Махно проти гетьмана Скоропадського, а пізніше - проти Директорії, привела його до союзу з більшовиками. У грудні 1918 р. разом з червоноармійськими загонами він брав участь у визволенні Катеринослава від петлюрівців. До речі, саме тут вперше по-справжньому виявилися риси махновщини: грабіжництво,

1. Див.: Ленін В.І. Доповідь про роботу на селі: УІІ з"їзд РКП/б/ // Повне зібр. творів. - Т.38. - С.187.

пияцтво, жорстокість. Наступ петлюрівців на Катеринослав примусив Махна швидко залишити місто. Багато махновців загинуло, потонувши у Дніпрі.

Пізніше всі загони Махна були реорганізовані в окрему червону бригаду у складі . Задніпровської дивізії. В.Білаш, у минулому начальник махновського штабу, згадує, що наприкінці 1918 р. - на початку 1919 р. під командуванням Махна знаходилося близько 30 тис. чоловік².

Таким чином, у той час махновський рух об'єднував у своїх лавах широку масу українського села і являв собою складову частину боротьби селянства за землю. Варто підкреслити, що гаслом селянства, яке воювало під керівництвом Махна, було не анархічне суспільство, а Радянська влада. Аналогічною була також позиція їх командира. Так, за його наказом у Москву та Петроград було відправлено кілька ешелонів з продуктами. Коли анархістка Никифорова зробила доповідь про "жахливі репресії" більшовиків проти анархістів, Махно поставився негативно до її наклепів. Часом він навіть твердив, що взагалі перестав бути анархістом і всі сили віддасть зміцненню Радянської влади.

Було б, звичайно, помилкою вважати такі факти доказом перевиховання Махна-анархіста. Одне можна стверджувати з усією впевненістю: у той період у нього не було іншої альтернативи, його позиція відповідала буржуазно-демократичному етапу у розвитку аграрної революції, головними ознаками якого були: підтримка більшістю селян Радянської влади та слабкий розвиток класової боротьби у селянському середовищі. І поведінка Махна тоді не становила винятку. Масова підтримка селянством влади робітників та селян зумовила перехід на її бік й отамана Григор'єва, який пізніше виступив проти революційних завоювань.

Навесні 1919 р. в українському селі відбувалися зміни. Буржуазно-демократична революція селянства поступово переросла у революцію соціалістичну. Це супроводжувалося запровадженням продрозверстки /яка була вимушеним заходом в умовах громадянської війни/, організацією перших колективних господарств, створенням комбідів, що стали формою об'єднання бідноти проти куркульства. Селянство, спільне у боротьбі проти поміщицького землеволодіння, розпалося на два табори – сільської бідноти та куркулів-експлуататорів.

---

2. Див.: Білаш В. Махновщина (Воспоминания) // Летопись революции. – 1928. - № 3. – С.221

В нових історичних умовах махновський рух поступово перетворився у рух заможної селянської верхівки. Такий поворот мав місце вже в лютому 1919 р., коли на 2-му Гуляйпільському з'їзді селян та повстанців Махно відкрито звинуватив більшовиків у диктаторському ставленні до селянства, а також висловив своє негативне ставлення до будь-якої державної влади, в тому числі і Радянської. Промова Махна відбивала вже інтереси українського куркуля, який за ширмою анархічного суспільства намагався позбавитися продрозверстки, комбідів і ЧК. Водночас Махно вжив заходів для того, щоб ідеологічно обґрунтувати погляди заможного селянства. Незабаром до Гуляй-Поля прибули представники всеросійського анархізму - Волін, Гутман, Уралов, Аршинов та ін. Почала виходити газета "Шлях до волі", яка виступала пропагандистом анархічних ідей.

Соціальну базу махновщини у той період не можна обмежувати тільки куркульством. З певних причин до неї приєднався тоді й середняк. Останньому взагалі властиві хитання між силами революції і контрреволюції. Ці хитання посилювалися ще й тим, що на півдні середняк був заможнішим, ніж в інших місцевостях України. Крім того, від Радянської влади його відштовхнули помилки, допущені в аграрній політиці. Так, досить великий земельний фонд було виключено із зрівняльного розподілу між трудящим селянством. Внаслідок цього хитання певною мірою поширилися й серед біднішого селянства. Однак у переважній більшості селянська біднота не прийняла махновської "волі", яка б стала для неї волею куркуля. Вона енергійно відстоювала Радянську владу і співчутливо ставилася до заходів робітничо-селянського уряду.

З часом відносини між Радянською владою і Махном ставали дедалі напруженішими. Фактично махновці вже стали на шлях боротьби з нею, проводячи на "своїй" території власну політику. За таких умов розрив був неминучим. У період напруженої боротьби проти денікінців Махно разом із своїми прибічниками залишив фронтові позиції і розгорнув бойові дії проти радянських військ. Завдавши удару у спину революції, він, як і інші куркульські ватажки, фактично допоміг Денікіну тимчасово ліквідувати на Україні революційні завоювання.

Білогвардійські війська Денікіна, які окупували Україну восени 1919 р., повністю відновили дореволюційне поміщицьке землеволодіння. Така реакційна політика наштовхнулася на опір з боку широких селянських мас. Незабаром Махно розпочав боротьбу

проти денікінців, що знов привернуло до його загонів чимало трудящих селян. За порівняно короткий час йому вдалося зібрати великі збройні сили, в складі яких у жовтні 1919 р. налічувалося близько 35 тис.чоловік³.

Якщо порівняти два періоди махновського руху /осінь 1918 р. - початок 1919 р. й осінь - зиму 1919 р./, то можна виявити ряд спільних рис між ними. У махновських загонах перебували представники різних верств села, які боролися за розв'язання завдань буржуазно-демократичної революції. Однак, якщо на початку їхнім гаслом була підтримка Радянської влади, то восени 1919 р. куркульство /головним чином махновська кавалерія/ боролася проти денікінців вже під анархічними гаслами, а селянська біднота /махновська піхота/ співчувала Радянській владі. З 25 000 махновських повстанців близько 15 000 пов'язували свої сподівання з приходом Червоної армії⁴. Махновщина являла тоді собою політичний союз представників двох сил, які в процесі класової боротьби навесні - влітку 1919 р. усвідомили протилежність своїх інтересів. Ця обставина позначилася і на їхніх взаємних стосунках, особливо тоді, коли Махно відвоював досить велику територію на Півдні. Рядові махновці гостро засудили вбивство махновською контррозвідкою комісара Полонського, який проводив серед них революційну агітацію. Вони також були обурені катастрофічним продовольчим та санітарним станом армії Махна. Незабаром невдоволення махновською верхівкою досягло апогею. У військах Махна склалася справжня революційна ситуація, і тільки наступ білогвардійців з Півночі не дав змоги її реалізувати. Пізніше, у січні 1920 р., більшість махновців приєдналася до радянських військ, а з Махном залишилися лише куркульські та кримінальні елементи, які збиралися продовжувати боротьбу проти Радянської влади.

Початок 1920 р. можна охарактеризувати і як початок поступового занепаду махновського руху. Розширюється соціальна база Радянської влади на селі, наслідком чого стало поступове скорочення махновських лав за рахунок трудівників села. Посиленню симпатій трудящого селянства до Радянської влади сприяв здобутий ним досвід як денікінщини, так і махновського "безвладного царства". Цьому ж сприяла й аграрна політика КП/б/У в 1920 р. На цей раз

3. Див.:Энциклопедия истории гражданской войны и военной интервенции в СССР. - С.349.

4. Див.: Мишкіс Х. КП/б/У за денікінщини // Літопис революції.-1926. - № 6. - С.30.

переважна, більшість поміщицьких земель була передана безпосередньо селянам.

Наступ сільської бідноти на куркульство у 1920 р. мав більш масовий і організований характер. За таких умов куркульські ватажки махновщини повернули зброю проти більшості селянства. Про кривавий терор махновського бандитизму щодо трудящого селянства свідчить багато фактів. Тільки за кілька днів рейду по Ніжинському та Борзенському повітах махновська банда Щуся знищила близько 100 чоловік, здебільшого селян.

Втрата соціальної опори на селі примушувала махновців шукати союзу з відверто реакційними силами. Уклавши з Радянською владою угоду про спільні дії проти Врангеля, "батько" не припинив боротьби проти революційних перетворень. Такі його прибічники, як Протчан, Савченко, Яценко та інші, перейшли на службу до "чорного барона" і сформували у складі його військ декілька полків, на прапорах яких химерно поєдналися монархічні й анархічні гасла. З часом міцнів також і махновсько-петлюрівський союз. Цікаво, що в ході таких стосунків махновський анархізм зазнав досить великого впливу з боку українського буржуазного націоналізму. Наприкінці своєї "кар'єри" Махно навіть збирався випустити спеціальний маніфест, у якому б містився заклик боротися за "самостійну Україну".

Боротьба трудящого селянства проти куркульського бандитизму ставала дедалі масовішою. Тільки в Олександрівському повіті проти банд Махна діяло 66 загонів, очолюваних комнезами. Запровадження в 1921 р. нової економічної політики остаточно відколало від нього середнє селянство. Повністю розгромлений силами робітників і трудящого селянства, Махно у серпні 1921 р. втік до Румунії. Він помер у Парижі в 1934 р.

Як і представники всіх інших анархічних течій, Махно та його найближчого оточення мали своє ідейно-теоретичне кредо. Так званий "Проект декларації революційної повстанської армії України", схвалений махновською Реввійськрадою у жовтні 1919 р., був, по суті, єдиним програмним документом махновського руху. Однак своєрідна "унікальність" махновщини полягає саме в тому, що її керівники зробили спробу втілення анархічних ідей у житті. Можливість анархічного "експерименту" була зумовлена тим, що в період громадянської війни Махно неодноразово контролював досить велику територію на Півдні України.

Центральним положенням "Проекту" є теза про те, що вже давно виникла об'єктивна потреба в заміні сучасного суспільства новим, бездержавним ладом. Головною умовою здійснення подібних проектів фігурує "необхідність існування єдиної робітничо-селянської сім'ї". При цьому висловлюється думка про те, що нове економічне життя буде здійснюватися шляхом "природного руху" самого селянства.

Слід відзначити, що ідеологи махновщини визнавали наявність у цьому русі заможних і незаможних верств селянства. Однак вони заспокоювали бідноту тим, що, мовляв, "природний розвиток економіки неминуче покладе край керівній господарчій ролі куркульства.

Показово, що саме селу махновська верхівка відводила роль рушія майбутніх епохальних перетворень. При цьому робився акцент на невторчання міста у сільські справи.

Вже побіжне ознайомлення з цим документом має досить повне уявлення про те, чиї інтереси він захищав. "Єдина селянська стихія" насправді аж ніяк не була єдиною. Вона складалася як із сільської буржуазії, так і сільських пролетарів та середняків. Зрозуміло, що "природний" розвиток економіки обов'язково мав би капіталістичний характер. Він не тільки не ліквідував би панування селянської верхівки, а, навпаки, посилив би його.

Щоправда, під впливом трудящих села у "Проект" були включені положення, які передбачали можливість перерозподілу куркульських земель та реманенту на користь незаможних селян. Однак ця вимога мала швидше теоретичне, ніж практичне значення. Численне й міцне куркульство ніколи б не поділилося своєю власністю з біднотою. Такий захід можна було б здійснити лише примусово, та й то тільки спільними зусиллями міського пролетаріату та трудящого селянства. А це, в свою чергу, передбачало встановлення на селі пролетарської диктатури, на що махновська верхівка ніколи б не погодилася. Навпаки, намагання виключити місто із "сільських справ" диктувалося жахом куркуля перед об'єднаними силами робітників і селян.

Досить красномовними були й практичні кроки махновської політики. Її характерні риси полягали у збереженні й недоторканості куркульської власності, повній ліквідації продрозвертки, забезпеченні цілковитої свободи торгівлі, у дозволі обігу будь-яких грошей. Такі порядки створювали величезні можливості для куркулів.

Не випадково головні посади і з махновської армії, і в Гуляйпільському "виконкомі" займали представники сільської буржуазії. Вони, по суті, керували і армією, і контррозвідкою, яка жорстоко придушувала всі прояви антимахновських настроїв. Все це свідчить про те, що реальні порядки, насаджувані махновщиною, були далекими від "класичного" анархізму. В них можна знайти всі необхідні атрибути державної влади, яка, по суті, й була у Махна, мирно співіснуючи з просторікуваннями про "безладний лад".

Аналіз махновщини, зроблений вище, дає змогу зробити необхідні висновки.

Однією в особливостей громадянської війни на Україні була неодноразова реставрація на її території буржуазно-поміщицького ладу. Внаслідок цього українське селянство змушене було кілька разів повертатися до розв'язання завдань буржуазно-демократичної революції /тобто ліквідації на селі влади поміщиків, знищення поміщицького землеволодіння тощо/.

У боротьбі загонів Махна проти австро-німецьких окупантів, гетьманщини, петлюрівщини, а пізніше - проти денікінщини, знайшло свій вираз прагнення українського селянства забезпечити перемогу цього першого етапу в розвитку аграрної революції. В такі періоди махновський рух об'єктивно відповідав класовим інтересам широких селянських мас. Однак разом з переростанням буржуазно-демократичної революції у пролетарську неминуче змінювалася й соціальна спрямованість махновщини. Вона перетворювалася на контрреволюційний рух куркульства, яке намагалося не допустити дальшого розвитку революційного процесу на селі. Остаточний політичний крах цього руху і пояснюється тим, що він виявив себе як ворог пролетарської революції, підтриманої більшістю робітників та селян.